

**До 80-річчя
«Великого терору»**

Валерій Левченко (м. Одеса)

Генерації вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв)

У статті здійснюється спроба дослідження відносини комуністичного адміністративно-ідеологічного апарату та наукової інтелігенції в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. відповідно щодо запропонованих автором генерацій одеських вчених-істориків. Виявлено основні форми і методи репресивної політики щодо вчених. Розглянуто найважливіші архівно-слідчі справи проти науковців. Подаються нові досі невідомі історичні факти та документи, повернуто до історичного вжитку забуті імена діячів культури.

Ключові слова: генерації, вчені-історики, політичні репресії, «Великий терор», Одеса, інтелектуальна еліта, більшовики.

Valery Levchenko

Generation of scientist-historians and Great terror: from intellectual vicinity to repressions (on the example of the odessa corporation of humanitarians)

The article attempts to study the relations of the communist administrative-ideological apparatus and the scientific intelligentsia in the conditions of the «Great terror» of 1937–1938 years. Respectively, the generation of Odessa scientists-historians proposed by the author. The main forms and methods of repressive policy regarding scientists. The most important archival and investigative cases against scientists. New facts and documents that have been hitherto unknown, new names of cultural figures have been returned to the historical reference. In 1937–1938 years Indoctrination historians did not stop, and received new touches that differed from previous new motives, methods, intensity, etc. effects. Negative developments became what historians have gradually drawn into the yoke of the official ideology and the party-state control. This situation misled scientists and historians fear the current government, disagreement which led to the restriction of academic freedom, which is manifested in total regulation and standardization of various professional and harassment (of dismissal to the far-fetched criminal liability). This has led to further serious negative consequences for the historical development of education and science in particular, in Odessa in the USSR as a whole, significantly reducing its quality and performance establishments stalled, out of which there has been only after almost sixty years.

Key words: generation, historians, political repressions, the «Great Terror», Odessa, the intellectual elite, the Bolsheviks.

Валерій Левченко

Генерации ученых-историков и «Большой террор»: от интеллектуальной покорности до репрессий (на примере одесской корпорации гуманитариев)

В статье осуществляется попытка исследования отношений коммунистического административно-идеологического аппарата и научной интеллигенции в условиях «Большого террора» 1937–1938 гг. соответственно предложенным автором поколениям одесских ученых-историков. Выявлены основные формы и методы репрессивной политики в отношении ученых. Рассмотрены важнейшие архивно-следственные дела против ученых. Подаются новые доселе неизвестные факты и документы, возвращено в историческое упоминание забытые имена деятелей культуры.

Ключевые слова: генерации, ученые-историки, политические репрессии, «Большой террор», Одесса, интеллектуальная элита, большевики.

У 1920 р. на теренах України відбулося захоплення влади більшовиками та формування нового політичного режиму. Політичний режим як один із типів влади характеризується сукупністю засобів і методів здійснення політичного правління, що відображає характер взаємовідносин громадян і держави. Сутності будь-якого типу (демократичного, авторитарного, тоталітарного) політичного режиму притаманна форма влади, яка зводиться до способів впливу суб'єкта на об'єкт, що веде до підпорядкування останнього волі суб'єкта, у тому числі покорі авторитету, маніпуляціям, примусу тощо. В якості об'єктів можуть виступати як різні політичні інститути, так і окремі сегменти соціуму, зокрема, наприклад, – професійні корпорації. Однією з таких корпорацій є співтовариство вчених-істориків, яке є складовою однієї з соціальних верств – інтелігенції, яка стала одним з об'єктів способів впливу радянської влади, що призвело до їх повного підпорядкування та у значній мірі проявилось під час політичних репресій 1920–1950-х рр. загалом і зокрема у добу «Великого терору».

Трагічний період 1937–1938 рр. увійшов до аналіз історії українського народу як час різкого посилення і доведеного до максимуму своєї інтенсивності політичних репресій, коли було знищено багатьох людей країни, далеких від політичної практики, – лікарів і вчених, вчителів й інженерів, письменників і службовців, священників і робітників. Не виключенням стали й представники наукових корпорацій. Більшовики висловлювали недовіру до вчених з перших днів захоплення влади, що проявлялося у виступах державних і партійних діячів різного забарвлення і гатунку та документах різного характеру. На практиці це призводило до масових чисток кадрів вишів і наукових установ та звільнень багатьох вчених через соціальне походження, політичну позицію, незгоду з проголошеними ідеями, а згодом і до арештів значної їх частини з подальшим фізичним знищенням. Ставала нормою фабрикація існування різних спілок/організацій, створених для проведення контрреволюційної боротьби.

Серед представників наукової інтелігенції особливо неугодними політичним режимам були представники історичної науки, яка ніколи не була «чистою» (незалежною, незаангажованою)

наукою. Історикам вкрай рідко вдавалося працювати в тиші кабінету, не піддаючись пресингу з боку різних ідеологічних і політичних течій. Вони завжди піддавалися тиску і примусу з боку влади та чиновництва, фінансових груп та академічної ієрархії, громадськості та натовпу, засобів масової інформації та системи народної освіти, а в більшості випадків як притаманно природі звичайної людини, самі захоплювалися, а іноді занурювалися у вир політичних пристрастей та мимоволі ставали їх заручниками. У 1937–1938 рр. ідеологічна обробка істориків не припинялася, а отримала нові штрихи, які від попередніх різнилися новими мотивами, методами, інтенсивністю, наслідками тощо. Негативним явищем ставало те, що історики поступово втягувалися у ярмо офіційної ідеології та партійно-державного контролю. Така ситуація підводила вчених-істориків до побоювання діючої влади, непогодження з якою приводило до обмеження академічної свободи, яке проявлялося в тотальній регламентації і стандартизації професійної діяльності та різними утисками (від звільнення з роботи до надуманої кримінальної відповідальності).

Про масові репресії зазначеного періоду написано чимало. Особливий інтерес до цих трагічних сторінок історії пояснюється насамперед прагненням викрити роль політичних режимів у минулому та сьогодні. У сучасній історіографії увагу до соціальної історії, у тому числі до взаємин вчених і влади поза сформованих стереотипів радянської історіографії, почали більше приділяти місця лише починаючи з кінця 1980-х рр. У цих публікаціях піддавалися критиці державний монополізм і бюрократизм в організації наукових досліджень, увага акцентувалася на раніше замовчуваних трагічних обставинах життя, діяльності та долі вчених. На зламі ХХ–ХХІ ст. з'явилася велика кількість наукових публікацій, присвячених репресованим вченим, представникам різних галузей науки, наукових напрямів і шкіл¹. Всі наявні на сьогодні напрацювання відновлюють маловідому картину взаємин вчених і влади під час подій «Великого терору».

Одеська професійна корпорація вчених-істориків за понад двохсот сторічну історію (кінець ХVIII – початок ХХІ ст.) пройшла складний шлях еволюції, у різні часи мала свої характерні риси та особливості. Однією з них є наявність

¹ Див.: Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.). Бібліогр. покажч. / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир, 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): наук.-допом. бібліогр. покажч. / Нац. парлам. б-ка України; авт.-упор.: С. К. Бабич, В. В. Патока. – К., 2007. – 519 с. та ін.

умовних періодів розвитку корпорації одеських вчених-істориків у форматі існування умовлених дев'яти генерацій, що хронологічно займають такі рівні: 1) «аматорський»: кінець XVIII ст. – 1817 р.; 2) «ранньоліцейський»: 1817–1837 рр.; 3) «пізньоліцейський»: 1837–1865 рр.; 4) «ранньоуніверситетський» імперських часів: 1865 – кінець XIX ст.; 5) «пізньоуніверситетський» імперських часів: кінець XIX ст. – 1920 р. та 1941–1944 рр.; 6) «ранньорадянський»: 1920–1941 рр.; 7) «середньорадянський»: 1944–1968 рр.; 8) «пізньорадянський»: 1968–1991 рр.; 9) «український»: від 1991 р. – до сучасності².

У вир «Великого терору» потрапили представники двох генерацій одеських вчених-істориків – «пізньоуніверситетської» і «ранньорадянської». Наголосимо, що представників першої генерації умовно можна розділити на два табори – ті, чії професійні навички сформувалися у дореволюційний час і залишалися прихильниками імперського ладу або стояли осторонь від політичних питань та, ті, хто розпочав свою професійну кар'єру також у дореволюційний період, але були заангажовані у лавах різних політичних течій до політичних подій 1917–1920 рр., а після встановлення 1920 р. радянської влади у різних проявах не підтримували її. Станом на 1937 р. майже всі представники «пізньоуніверситетської» і «ранньорадянської» генерацій здійснювали професійну діяльність у багатьох вишах Одеси (Одеський державний університет³ (ОДУ), Одеський педагогічний інститут тощо) та різноманітних за профілями і структурами науково-дослідних установах (бібліотеках, музеях). Процес одержавлення і централізації в управлінні розвитку історичної освіти і науки з боку комуністичної партії наростав. Постановою від 15 травня 1934 р. створювалися уніфіковані шкільні підручники з історії СРСР, всі вчителі історії повинні були відвідати курси перепідготовки, почалося видання журналу «Історія в середній школі», який мав директивний характер

для викладачів історії. Отже, тематика і зміст історичної освіти і наукових досліджень були тісно зв'язані з більшовицькою ідеологією, що супроводжувалося посиленням адміністративного тиску і контролю та відкритим впливом кон'юнктурних політичних реалій на зміст, методологію і лексику проведення наукової діяльності. Соціальне походження і політична благонадійність вчених-істориків ставали визначальними чинниками в оцінці професійної кваліфікації. У такій атмосфері радянське керівництво безжалюбно розправлялося з проявами вільномудства, що позначилося посиленням політичних репресій. Вбивство С. М. Кірова 1 грудня 1934 р. послужило приводом для нової хвилі політичних репресій, які переросли у масовий терор. 30 липня 1937 р. було видано наказ НКВС СРСР (№ 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів»), згідно з яким визначалися категорії осіб, які підлягали репресіям. Всі репресовані розбивалися на дві категорії. До першої категорії відносили всіх найбільш ворожих елементів, які підлягали негайному арешту, а після розгляду справ трійками – розстрілу. До другої категорії відносили менш активних, але все ж ворожі, елементи. Вони підлягали арешту та ув'язненню в табори на строк від 8 до 10 років, а найбільш злісні та соціально небезпечні із них – ув'язненню на ті ж строки в тюрми за постановою трійки. Наказом НКВС для прискореного розгляду тисяч справ були утворені «оперативні трійки» на рівні республік і областей. Операцію почали 5 серпня 1937 р. і планували завершити в чотирьохмісячний термін. За двома категоріями в Одеській області планувалося заарештувати 4 500 осіб (відповідно за категоріями – 1 000 і 3 500 осіб).

Одеське управління НКВС швидкими темпами почало впроваджувати цей наказ у дію. Восени 1937 р. була сфальсифікована справа «Військово-націоналістичної організації» («ВНО»),

² Детальніше див.: *Левченко В. В.* Ідея української державності в рецепціях представників професійної корпорації одеських істориків першої половини ХХ століття // Проблеми становлення української державності: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції з міжнародною участю (до 25-річчя Незалежності України). – Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2016. – С. 72–81; *Його ж.* Наукове співтовариство одеських істориків першої половини ХХ століття кризь призму генераційних процесів: теоретичний аспект // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу (Харків, 29 листоп. 2016 р.). – Харків: Апостроф, 2016. – С. 220–230; *Його ж.* Генерації одеських вчених-істориків першої половини ХХ століття: періодизація, термінологія, історія // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – № 15. – 2016. – С. 220–223 та ін.

³ Див.: *Петровський Е. П.* Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 13. – К., 2005. – С. 260–273.

⁴ *Файтельберг-Бланк В., Савченко В.* Терор против одесской научной элиты 1937–1938 гг. // Ресурс до ступу: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/terror-protiv-odesskoj-nauchnoj-elity-1937-1938.html>

наслідком якої стало викриття «великої змови у вищій школі Одеси». Нонсенсом цієї справи стало те, що у «військовій організації» не було жодного військового, навіть колишнього, і при ретельних обшуках не було знайдено ніякої зброї⁴. Чекісти стверджували, що українські націоналісти виступають за терористичну боротьбу проти керівництва ВКП (б) і приймають вкрай рішучі заходи у цій боротьбі. Тільки от привести хоч один приклад терористичного акту націоналістів або есерів чекісти так і не змогли. Справу «ВНО» чекісти планували як грандіозний процес над одеською науковою інтелігенцією, в тому числі й істориків, яка б могла об'єднати до 50–60 жертв. Разом з українцями як «українських націоналістів, що мріяли про відділення України від СРСР», планували підвести кілька десятків євреїв, грека, білоруса, двох росіян, німця і француза. Отже, при утвердженні тоталітарних структур влада вдалася до масованої ідеологічної, психологічної та фізичної обробки вчених. Результатом цих дій стали репресії 1937–1938 рр., які не обійшли жодного одеського вченого історика.

Незважаючи на те, що у перші роки реформованої на початку 1930-х рр. мережі вищої школи, партійне керівництво ще не мало можливості обходитись без послуг викладацького складу дорадянської вищої школи, але прагнуло якнайшвидше замінити їх новими пролетарськими кадрами, саме цю частину проімперської когорти викладачів «пізньоуніверситетської» генерації оминули події «Великого терору». Усі її представники вижили у цей скрутний час. Шістдесяті трьохрічний⁵ історик античності й театру Б. В. Варнеке (1874–1944) працював у різних вишах Одеси. Шістдесяті восьмирічний історик літератури В. Ф. Лазурський (1869–1947), на відміну від більшості колег, які на той час зазнавали утисків, став організатором і керівником Одеського інституту іноземних мов, відкритого на базі ліквідованого Одеського німецького педагогічного інституту відповідно постанові РНК УРСР від 10 квітня 1938 р.⁶ Шістдесяті однорічний історик античності й мистецтва В. І. Селінов (1876–1946) працював завідувачим відділу феодалізму та торгівельного

капіталізму в Надчорноморських країнах Одеського історико-археологічного музею. П'ятдесятидворічний історик античності й мистецтва М. О. Соколов (1886–1953) викладав різні гуманітарні дисципліни відразу в декількох вишах Одеси. П'ятдесятип'ятирічний історик мови, літератури і театру П. Й. Потапов (1882–1945) з відкриттям 1937 р. філологічного факультету ОДУ завідував кафедрою російської мови і слов'язнавства. Він єдиний з плеяди цієї генерації науковців, хто потрапив у поле зору чекістів – проходив у справі «ВНО» як «колишній чорносотенець, монархіст, антисеміт і лиходій», але не зазнав жодних утисків. Навпаки 1940 р. його було обрано депутатом Одеської міської Ради депутатів трудящих. Усі п'ятеро згаданих науковців пережили події «Великого терору». Під час німецько-румунської окупації Одеси залишалися у місті та працювали у відродженому новою владою за дореволюційною структурою університеті, що в ситуації скрутного соціально-економічного становища було обумовлено спробою пристосування до окупаційного режиму заради виживання⁷. Не потрапляння проімперської когорти одеських вчених-істориків «пізньоуніверситетської» генерації було пов'язано з тим, що в умовах посилювання тиску, як на немарксистську, так і на марксистську історіографію радянської історичної науки головною ідеєю більшовицької верхівки було придушення політичної опозиції, реальних і уявних політичних супротивників заради встановлення тоталітарного режиму особистої влади Й. В. Сталіна.

Підтвердженням цієї тези є той факт, що усі інші одеські вчені-історики, які потрапили до епіцентру подій «Великого терору» якимось чином мали відношення до політичної ситуації в країні. Науковцям закидалися провини різної класифікації: буржуазне минуле, участь у процесах українізації, належність у 1917–1920 рр. до опозиційних більшовикам політичних течій, навішувались різного забарвлення політичні ярлики та постійно наголошувалося на необхідності слідкувати за їх професійним і особистим життям. Метою втручання комуністичної верхівки у всі сфери життя представників співтовариства вчених-гуманіта-

⁵ У даному варіанті та у подальших випадках вік вчених вказано станом на 1937 р.

⁶ *Борисенко Е. Ю.* Концепции «украинизации» и их реализация в национальной политике в государствах восточноевропейского региона (1918–1941 гг.): Дис. ... док. ист. наук. – М., 2015. – С. 752–753.

⁷ Детальніше див.: *Левченко В. В.* Діяльність вчених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) та їх доля // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Мат. III міжн. наук.-практ. конф. Одеса, 15–16 квітня 2011 р. – Одеса, 2011. – С. 233–239.

рїїв була підготовка до впровадження в історичній науці офіційної концепції радянської влади, утвердження в ній сталінської ідеології. Процес політизації історії як дисципліни і науки супроводжувався свавіллям і насильницькими методами більшовицького впливу.

Різних форм політичних переслідувань з боку більшовицької влади зазнали і представники антирадянської когорти «пізноуніверситетської» генерації одеських вчених-істориків. Більшість із них були звинувачені у причетності до «ВНО». За сценарієм чекістів «ВНО» була створена 1933 р. завідувачем кабінету історії в Одеському медичному інституті, раніше завідувачим кабінету історії в Одеському педагогічному інституті, колишнім лідером одеських есерів В. О. Арнаутовим (1881–1938). Він дійсно був лідером одеської організації Української партії лівих есерів-синдикалістів у 1920–1921 рр., але згодом під натиском радянської влади вийшов з цієї партії про що повідомив публічно. Першим у справі «ВНО» був заарештований М. М. Петринський (1890–1938) – доцент ОДУ, провина якого полягала у тому, що в 1907–1919 рр. він був есером і до того ж українцем, так що чекістам не складало труднощів звинуватити його в українському буржуазному націоналізмі. Разом з ним за звинуваченням у перебуванні в партії есерів з 1904 р. був заарештований Л. Г. Стрижак (1886–1938) – викладач Одеського педагогічного інституту. Особливою знахідкою чекістів став професор ОДУ М. І. Гордієвський (1885–1938), на якого ще з 1920-х рр. чекісти мали матеріал як на «переконаного українського націоналіста і колишнього лівого есера», але у середині 1920-х рр. він також офіційно оголосив в пресі про вихід з партії боротьбистів і відмовився від попередньої політичної позиції. У жовтні 1938 р. Воєнна колегія Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу⁸. 15 липня 1938 р. за звинуваченням в «антирадянській підривній роботі на ідеологічному фронті, пропаганді антирадянської буржуазно-націоналістичної трактовки у момент читання лекцій» було заарештовано Н. І. Букатевича (1884–1984). Деяких істориків, зокрема професора Є. О. Загоровського (1885–1938), звинувачували у державному злочині. Підставою для цього було відвідування іноземних представництв, які були акредитовані в Одесі, участь в культурних програмах, виступи з лекціями тощо⁹. 22 лютого 1938 р. його було розстрі-

ляно. 26 грудня 1937 р. було заарештовано викладача низки одеських вишів – М. О. Бачинського (1887–1937). Слідчі йому закидали знайомство з одним з керівників Центральної Ради і Директорії В. К. Винниченком та засудженими у справі «СВУ» М. Є. Слабченком і Й. Ю. Гермайзе, членство в партії українських есерів тощо. Після декількох допитів 27 грудня, наступного дня був винесений вирок – «вища міра покарання», який виконали 29 грудня 1937 р. Викладача Одеського німецького педагогічного інституту М. М. Вірка (1892–1937) заарештували 25 грудня 1937 р. як «одного з активних учасників контрреволюційної організації українських націоналістів». Через два дні – 28 грудня 1937 р. його приговорили до розстрілу, а 30 грудня того ж року вирок було виконано. Як «сіоніст, раніше виключений з ВКП (б)» потенційною жертвою став професор Одеського медичного інституту Я. Є. Мерзон (1891–19??). Як «колишнього бундівця» заарештували викладача В. Є. Черняхівського (1885–19??). Було заарештовано й декана Одеського педагогічного інституту М. М. Гриценка (1897–19??), який в дорадянські часи входив до складу партії українських есерів-боротьбистів, а 1937 р. був виключений з ВКП (б) «за зв'язок з ворогами народу». Викладача історії Одеського зуболікарського технікуму Л. Г. Гофмана (1896–1938) за соціал-демократичні погляди було заарештовано 27 січня 1938 р., а 20 квітня того ж року – розстріляно. Директор Одеського педагогічного інституту А. О. Луненко (1894–19??), який знаходився в ув'язненні від квітня 1938 р. до січня 1940 р., незважаючи на тортури і випробування, не зважився на обмови себе та колег.

У скорому часі справа «ВНО» повністю розвалилася за відсутністю будь-яких фактів і доказів. Багато заарештованих було випущено на свободу, їх поновили на роботі, деяким навіть повернули партквиток (тим, хто не визнав себе винним). Так, А. О. Луненко був реабілітований 1940 р. і працював в Одеському педагогічному інституті до 1960 р. Отже, багатьох одеських істориків радянська верхівка вважала реальними чи потенційними ворогами комуністичної партії у посиленні тоталітарного режиму, тому нещадно з ними розправлялася.

До молоху «Великого терору» потрапили й представники «ранньорадянської» генерації одеських вчених-істориків, які стали справжнім на-

⁸ Історія Одеси / Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса, 2002. – С. 327.

⁹ Там само. – С. 329.

дбанням впровадження комуністичної ідеології. Ці особи (Г. Й. Герман, С. Ф. Збандуто, Д. Д. Кипарісов, С. М. Ковбасюк, І. І. Погорілий, І. Д. Сероглазов, Г. М. Трачевський, І. П. Шмідт та інші) склали авангард тих, хто галасливо підтримували організовані згори ідеологічні кампанії, виступали з критикою вчених «пізньоуніверситетської» генерації, звинувачених у немарксистському викладанні навчальних дисциплін чи у належності до антипартійних течій тощо¹⁰. «Науковці» радянської порослі опановували марксистську фразеологію, комуністичну ідеологію та намагалися видавати написане за нові підходи у галузі історичної науки відповідно марксистсько-ленінської ідеології сталінського зразка. Більшість з них можна віднести до компартійних висуванців, які в умовах тоталітаризму склали авангард радянських вчених марксистської історіографії. Незважаючи на політичну відповідність у своїй професійній діяльності, перехід на бік та сприйняття правил гри діючого політичного режиму у тій чи іншій мірі також були покалічені долі й цих «вчених». Страх зробити помилку, страх бути звинуваченим за політичні погляди, страх бути засудженим правлячою владою, страх смерті переслідував їх. Нерідко саме страх, а не «наукова» позиція, визначали їхні інтелектуальні погляди та подальшу долю. Серед них заарештованими у роки «Великого терору» були завідувач кафедри історії УРСР ОДУ І. І. Погорілий (1899–1937, заарештовано у серпні 1937 р., розстріляно 28 жовтня 1937 р.) і декан історичного факультету ОДУ Д. Д. Кипарісов (1899–1941, заарештовано 10 квітня 1938 р., розстріляний 28 липня 1941 р.)¹¹.

Поступове перетворення науки в арену ідеологічної боротьби, спрямованої проти вчених, призвело до масової заміни професійних кадрів вишів і науково-дослідних інститутів менш кваліфікованими співробітниками, багато з яких не мали уявлень про науково-дослідницьку роботу. Переважно викладачами (більше десяти чоловік) були особи, які належали до числа партійних висуванців, добре володіли марксистської фразеологією, але не мали класичної історичної освіти і фактично були «безпорадними в істо-

ричній науці»¹². Саме з числа таких істориків обирався декан історичного факультету ОДУ – провідного осередку історичної освіти і науки в Одесі. Наприклад, з 1 вересня 1939 р. керівником історичного факультету став двадцяти дев'ятирічний старший викладач А. М. Литвиненко, з 1937 р. виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії народів СРСР, який ще у 1933–1936 рр. був студентом, а у 1936–1939 рр. – аспірантом¹³. Головними ознаками обрання на посаду декана історичного факультету того часу стали – селянське походження, членство у лавах ВЛКСМ (1925–1939) і ВКП (б) (з 23 вересня 1939 р.). Все це призвело у подальшому до серйозних негативних наслідків для розвитку історичної освіти і науки зокрема в Одесі та у цілому в УРСР, значно знизивши показники її якості та загнання в глухий кут, вихід з якого намітився тільки через майже шістьдесят років.

Отже, у період «Великого терору» 1937–1938 рр. репресії за звинуваченнями різного характеру суттєво вдарили по усім генераціям вчених-істориків Одеси. За радянським законодавством, учених під час судових процесів засуджували за статтями, які стосувалися «контрреволюційних злочинів». У цей час більшовицька фільтрація призвела до фізичного винищення 11 істориків (М. О. Бачинський, М. М. Віркау, М. І. Гордієвський, Л. Г. Гофман, Л. О. Добрицький, Є. О. Загоровський, М. М. Петринський, І. І. Погорілий, Л. Г. Стрижак, Г. М. Трачевський, М. Б. Тункельройт), ще 22 історики (В. О. Арнаутів, В. Д. Баршівський, Н. І. Букатевич, О. Б. Варнеке, Д. Й. Гельфанд, М. М. Гриценко, В. Г. Дельвендаль, Д. Д. Кипарісов, А. П. Ключко, Г. В. Князев, Р. К. Міквіц, А. М. Мерхер, Е. Г. Оксман, Т. Я. Молчадський, Ф. Є. Петрунь, О. О. Рябінін-Скляревський, І. Д. Сіроглазов, Г. І. Таубергер, С. С. Флякс, С. І. Цветко, В. Є. Черняхівський, Г. Д. Штейнванд) були засуджені до різних строків (від 3 до 10 років), а ще десятки колег (О. Л. Грушевська, А. О. Луненок та ін.) у якості заарештованих місяці перебували у тюрмах під слідством і допитами.

У другій половині 1950-х рр. та на зламі 1980–90-х рр. під час процесів з реабілітації

¹⁰ Див.: *Петровський Е. П.* Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – Вип. 13. – К., 2005. – С. 260–273.

¹¹ *Історія Одеси /* Голов. ред. *В. Н. Станко.* – Одеса, 2002. – С. 328.

¹² *Урсу Д. П., Петровський Е. П.* Відродження історичного факультету в Одеському державному університеті (1934–1941 роки) // *Записки історичного факультету.* – Вип. 19. – 2008. – С. 238–240.

¹³ ДАОО, ф. П-20, оп. 7, спр. 1245, арк. 1, 4, 7.

засуджених у 1930-х рр. науковців, слідчі розбираючи справи, крім сумнівних зізнань, не знайшли достовірних доказів їх провини. Дивує і незграбна робота чекістів, які навіть не дбали про зовнішню правдоподібність справ. Згодом усіх одеських вчених-істориків засуджених за часів «Великого терору» було реабілітовано.

Всі сталінські кампанії у боротьбі з вченими-істориками ламали наукову долю не тільки їх жертв і не тільки викривачів. У тій чи іншій мірі були покалічені всі історики, що опинилися у вирі тих подій. Страх зробити помилку, страх бути звинуваченим у сфабрикованих справах за політичні погляди (переважно у минулому) заразив істориків. Нерідко саме страх, а не вивчення фактів визначав їхні наукові погляди та подальшу долю. У цей же період було ліквідовано відносний організаційний плюралізм наукових установ, зокрема – Українська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів 1936 р. була об'єднана у Відділення суспільних наук АН УРСР. Того ж року створено Інститут історії України АН УРСР. Репресивна політика сталінізму істотно підірвала морально-психологічну здатність вчених до об'єктивної творчості. За визначенням дослідників М. В. Ковалю і О. С. Рубльова, «сталінські ідеологічні справи, супроводжувані масовими політич-

ними репресіями, призвели до остаточної деформації історичної думки в СРСР, підпорядкування її кон'юнктурним ідеологічним вимогам тоталітарного режиму»¹⁴. Таким чином, по мірі формування і дозрівання системи, негативні сторони політики радянської держави відносно наукової інтелігенції висувалися на перший план, під приводом загострення боротьби з класово-чужими елементами знищувався інтелектуальний і культурний потенціал країни.

Репресії 1930-х рр. нанесли непоправну шкоду вітчизняній історичній науці. Крім того, репресії сприяли завершенню процесу уніфікації історичного знання. Чимало цьому сприяли постанови партії і уряду з питань розвитку історичної науки та викладання історії в вузах і школі й організаційна перебудова історичних установ. Кожен з одеських вчених-істориків тих часів опинявся перед дилемою особистого вибору. Наслідком цього стало те, що масштаб репресивних дій, яким були піддані представники наукової інтелігенції Одеси у 1937–1938 рр. охопив десятки вчених-істориків. Внаслідок цього різноманітними методами вони були обмежені у праві займатися науковою діяльністю, спілкуватися з колегами, передавати свої знання наступному поколінню науковців, засуджені, заслані, позбавлені життя.

References

1. Borisenok, E. Yu. (2015). *Koncepcii «ukrainizacii» i ih realizacija v nacional'noj politike v gosudarstvah vostochnoevropskogo regiona (1918–1941 gg.)* [The concepts of «Ukrainization» and their implementation in national politics in the states of the Eastern European region (1918–1941)] (*Doctor's thesis*). Moscow. [in Russian].
2. Stanko, V. N. (2002). *Istoriya Odesy*. Odesa. [in Ukrainian].
3. Koval, M. V., Rubl'ov, O. S. (1996). *Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny: pershe dvadcyaty richchya (1936–1956 rr.)*. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 54–68. [in Ukrainian].
4. Levchenko, V. V. (2011). *Diyal'nist' vcheny'x-istory'kiv Odesy v period nimecz'ko-rumuns'koyi okupaciyi (1941–1944 rr.) ta yix dolya*. *Pivden' Ukrayiny: etnoistory'chny'j, movny'j, kul'turny'j ta religijny'j vy'miry*, 233–239. [in Ukrainian].
5. Levchenko, V. V. (2016). *Ideya ukrayins'koyi derzhavnosti v recepciyax predstavny'kiv profesijnoyi korporaciyi odes'ky'x istory'kiv pershoyi polovy'ny' XX stolittya*. *Problemy stanovlennya ukrayins'koyi derzhav-*
6. Levchenko, V. V. (2016). *Naukove spivtovary'stvo odes'ky'x istory'kiv pershoyi polovy'ny' XX stolittya kriz' pry'zmu generacijny'x procesiv: teorety'chny'j aspekt*. *Pozy'ty'vizm: refleksiyi shhodo klasy'chnoyi modeli istoriopy'sannya: materialy'kruglogo stolu*, 220–230. [in Ukrainian].
7. Levchenko, V. V. (2016). *Generaciyi odes'ky'x vcheny'x-istory'kiv pershoyi polovy'ny' XX stolittya: periody'zaciya, terminologiya, istoriya*. *Visny'k Odes'kogo istory'ko-krayeznavchogo muzeyu*, 15, 220–223. [in Ukrainian].
8. Petrovs'ky'j, E. P. (2005). *Kadrova sy'tuaciya na istory'chnomu fakul'teti Odes'kogo derzhavnogo universy'tetu v 1930-x rokax*. *Problemy'istoriyi Ukrayiny: fakty', sudzhennya, poshuky*, 13, 260–273. [in Ukrainian].
9. Ursu, D. P., Petrovs'ky'j, E. P. (2008). *Vidrodzhennya istory'chnogo fakul'tetu v Odes'komu derzhavnomu universy'teti (1934–1941 roky')*. *Zapy'sky' istory'chnogo fakul'tetu*, 19, 238–240. [in Ukrainian].

¹⁴ Див.: Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 54–68.